

ԱՐԱՔՍ آراکس ماهنامه

Ը ՏԱՐԻ ԹԻՎ 66 ՄԱՅԻՍ 1994

فرهنگی، اجتماعی، ادبی سال هشتم شماره 66 تیر ماه 1373 تکشماره 1000 ريال

...ԵՎ
ՋԵՐՄԱՅԱՆ
ՀՈԳԻՆԵՐԸ...

ԹՆԴՈՒՄ Է ԵՐԳԸ, ԹԵՎԱԾՈՒՄ՝ ՆՎԱԳԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՎԱՆԻ ԵՐԳԻՉ
ՊԱՊԻՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆԸ ԹԵՅՐԱՆՈՒՄ

نگارشی بر تاریخ چاپ ارمنی

(قسمت اول)

ادیک، باغدا ساریان، گرماتیک

گفتاری درباره کتاب و پیدایش صنعت چاپ

پیش از پرداختن به چاپ ارمنی و قبل از اینکه درباره گوتنبرگ مخترع بزرگ صنعت جدید چاپ سخن بگویم شایسته است گفتاری اجمالی درباره کتاب و کاغذ و چاپ در دوران پیشین داشته باشیم.

پیش از ظهور گوتنبرگ، تعلیم و تربیت و دانش اندوزی تقریباً در دست مراکز مذهبی بود. کتابها گرانها بودند و نسخه برداری کاری پرنج و اغلب همراه با بی دقتی و اشتباه بود. چون مدرسه ها افزون شدند و میزان سواد مردم بالا رفت نیاز به کتاب نیز افزایش یافت، طبقه سوداگر، باسواد را در عملیات صنعتی و بازرگانی سودمند یافت و زنان طبقات متوسط و بالا در اروپا از راه خواندن به دنیای افسانه ها و داستانهای شورانگیز راه یافتند. در سال ۱۳۰۰م. در اروپا دیگر آن دورانی که روحانیون تنها افراد باسواد به شمار می رفتند به پایان رسیده بود.

تقاضا و نیاز مبرم مردم به کتاب، بیشتر از فراوانی روزافزون کاغذ و پیدایش یک نوع مرکب روغنی، راه را به روی گوتنبرگ گشود. از دیگر سو پیدایش کاغذ نیز بسیار اهمیت داشت ایرانیان حتی پیش از دوره هخامنشی از کاغذ پوستی استفاده می کردند و داریوش بزرگ نیز در سنگ نوشته ها به این امر اشارت دارد. صنعت کاغذسازی در چین پیدا شد و در سال ۱۰۵ میلادی یکی از صاحب منصبان چینی به نام سی لون در خانه خود کاغذ را به صورت برگه نازک و صاف برای نوشتن نخستین بار ساخت. صنعت کاغذسازی در چین ریشه گرفت و به زودی به خارج از مرزهای چین نیز راه یافت. مسیحیان نسطوری در ترکستان از آغاز سده سوم میلادی انجیل خود را روی کاغذ می نوشتند. به علت روابط زیادی که ایرانیان دوره اشکانی با چینیان داشته اند به نظر می رسد که رواج کاغذ از چین به ایران از دوره اشکانی آغاز شده باشد. مانویان دوره ساسانی برای انتشار عقاید و دین خود از نوشته ها و نقاشیهای فراوان استفاده می کردند.

وقتی که شهر سمرقند در سال ۷۵۳ میلادی به دست مسلمانان افتاد چند صنعتکار چینی که سال پیش از آن برای برقرار کردن صنعت کاغذ به سمرقند آمده بودند به اسارت افتادند و به کمک آنان صنعت کاغذ به دنیای اسلام راه یافت لذا در سال ۷۹۳ میلادی یک کارخانه کاغذسازی در بغداد تأسیس شد. در سده های یازدهم و دوازدهم میلادی در سواحل شمال آفریقا و سپس در سیسیل و اسپانیا تولید کاغذ رواج یافت. از شهرهای اسپانیا کاغذ به تدریج در سده سیزدهم میلادی به اروپا راه یافت. در این قرن به ایتالیا و در سده چهاردهم به فرانسه رسید. هنگامی که فن چاپ روی کار آمد از عمر صنعت کاغذ سازی در اروپا صد سال می گذشت.

خود چاپ، همچون مهر و باسسه زنی از مسیحیت کهن تر است. پاپلیان کلمات یا علامات را بر روی آجر و رومیها و بسیاری از ملل دیگر بر روی مسکوکات نقش می کردند. در زیگوات ایلامی چغا زنبیل در نزدیکی شوش که در سال ۱۲۵۰ پیش از میلاد توسط انتاش گال فرمانروای ایلام ساخته شده است ردیفی از آجرهای پخته وجود دارد که روی همه آنها به خط میخی و به صورت یک شکل مطالبی به صورت برجسته نقش بسته است.

کوزه گران بر کوزه ها، بافندگان بر پارچه ها و صحافان بر جلد کتابها علامات و نقوشی چاپ می زدند. بزرگان عهد باستان با دوران سده های میانه چون اسناد را با مهر خویش مهور می ساختند در حقیقت کار چاپ را انجام می دادند. قدمت چاپ با حروف و تقوش و تصاویر باسسه ای چوبی یا فلزی در چین و ژاپن به سده هشتم میلادی و حتی پیش از آن می رسد. چینیان پیش از سده دهم به این شیوه پول کاغذی یا اسکناس چاپ می زدند. چاپ باسسه ای در سال ۱۲۹۴ میلادی در تبریز و در حوالی ۱۳۰۰ میلادی در مصر روی کار آمد. ولی مسلمانان خوشنویسی را بر چاپ ترجیح می دادند و از این روی، چون دیگر پدیده های فرهنگی و همچنین تمدنی که از مشرق به مغرب رسیده است به تکامل آن برنخاستند.

فن حروفچینی یعنی چاپ با حروف یا کلمات مجزا و قابل انتقال برای هر کلمه یا حرف، دیر زمانی پیش یعنی از سال ۱۰۴۱ میلادی در چین دایر بود. چاپ باسسه ای تا سده نوزدهم در چین عمومیت و رواج داشت. در سال ۱۴۰۳ یک امپراتور کره ای کتابهای بسیاری با حروف فلزی متحرک چاپ کرد. نقش حروف و کلمات بر چوبهای سخت کنده شده از روی آنها قالبهایی با خیر چینی درست می کردند و در این قالبها ماده سازنده حروف فلزی را می ریختند.

سده های میانه دوران ایجاد و پیدایش فنون در اروپا بود در میان پیشرفت هایی که در

این دوره به دست آمد، نخست باید اختراع صنعت چاپ را یاد کرد، برای این که بتوانیم به حقیقت از ارزش و اهمیت آن آگاه شویم شایسته است که لحظه ای کتابهای پیش از دوران گوتنبرگ (Gutenberg) را در نظر آوریم.

کتاب در آن دوران مجموعه بزرگ و ضخیمی بود که معمولاً ماهین دو صفحه چرمی با چوبی یا فلزی قرار می دادند و هنگام مطالعه و دست زدن به آن می پایست با نهایت احتیاط رفتار می کردند. این مجموعه شامل نسخه خطی اثری مربوط به علوم الهی یا ماوراء الطبیعه بود که رهبانان با نهایت حوصله و دقت و صرف وقت طی ماه های طولانی آن را نوشته و تذهیب می کردند. به همین دلیل نیز کتاب جزء اشیای مجملی به شمار می رفت. مهمترین کتابخانه ها بیش از چند صد جلد کتاب نداشتند. از اواخر سده ۱۴ میلادی روش حکاکی روی چوب یا کزیلوگرافی (Xylographie) در اروپا معمول گردید. به این منظور مطلب نوشتنی را روی چوب حک می کردند و از روی آن نسخه های متعدد به دست می آوردند. در حقیقت روش حکاکی روی چوب نیز از راه های دور دست به اروپا رفت و چنانکه اشاره شد مبدأ آن کشور چین بود که در آن الواح حکاکی شده روی چوب مربوط به سال ۹۴۷ میلادی پیدا شده است. در این روش عموماً موضوع را روی صفحه کاملاً مسطحی از چوب می نوشتند یا نقاشی می کردند، سپس تمام ماده اطراف نوشته را با قلم حکاکی می کنند به طوری که تصویر یا نوشته برجسته قرار می گرفت و تنها کاری که باقی می ماند این بود که سطح آن را مرکب بمالند و صفحه ای از کاغذ را روی آن بفشارند تا نسخه ای از نوشته به دست آید. این روش که توسط ارمنیان و ایتالیائیها از چین به اروپا وارد شده بود در اوایل سده پانزدهم میلادی در سراسر اروپا رواج داشت. با این روش تصاویر و مخصوصاً تصاویر مقدسین را در نسخه های متعدد به دست می آوردند و نیز مقدار زیادی ورق بازی تهیه می کردند. ورق بازی که احتمالاً باید ابداً آن را به مردم هند منسوب کرد از مدتی قبل در اروپا معمول شده بود. در سال ۱۴۲۵ میلادی با ابداً روش جدیدی حکاکی روی چوب قیمت آن به مراتب کاهش یافت. این روش که چاپ ورق بازی یکی از موارد استعمال آن میان صدها مورد دیگر بود وقتی بیشتر اصلاح شد که توانستند به جای یک صفحه حکاکی دو صفحه به کار ببرند که یکی از آنها تصویر و دیگری متنی را که با این تصویر همراه بود به دست می داد، آنگاه به فکر افتادند که این متن را نیز به سطرهای برجسته جداگانه تقسیم کنند و هر یک را بر صفحه جداگانه ای حک کرده آنگاه این سطرها را نیز به حروف برجسته جداگانه تقسیم کردند بدین سان تا اختراع فن چاپ راه درازی باقی نمانده بود.

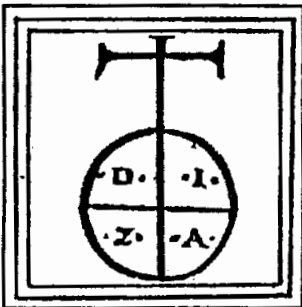
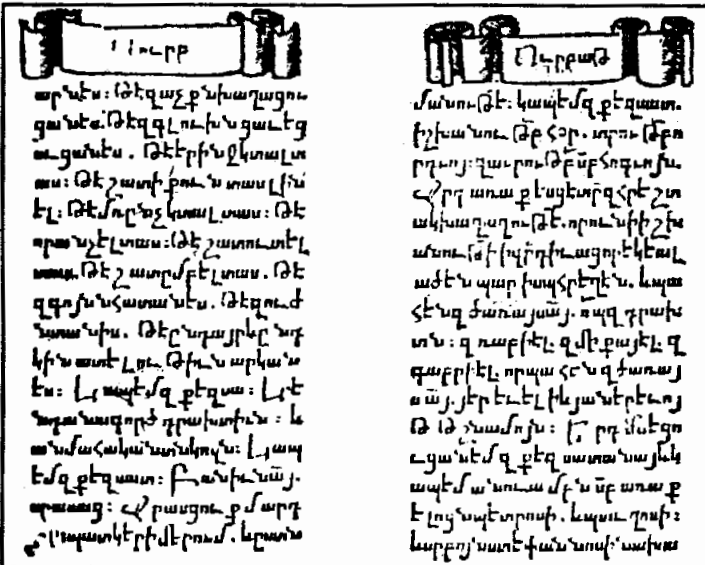
در حقیقت برای طی این راه کوتاه با دشواریهای فراوان مواجه بودند زیرا بعد از آن که حروف جداگانه و متحرک ایجاد شد می بایست دستگاهی درست می کردند تا به کمک آن بتوانند با سرعت مطالب را روی کاغذ چاپ کنند.

تا آنجا که می دانیم ایجاد حروف متحرک که اساس فن چاپ می باشد نخستین بار در سال ۱۴۲۳ به مرحله اجرا در آمد. مخترع آن احتمالاً لاوران کاستر (Laurent Coster) ۱۴۴۰-۱۳۷۰ میلادی) خادم کلیسای شهر هارلم در هلند و صاحب یکی از موسسات چاپ به وسیله حکاکی روی چوب می باشد. او نخستین کسی است که حروف جداگانه را روی چوب به طور برجسته ایجاد کرد و از اجتماع آنها کلمات و عبارات به وجود آورد و با این روش توانست مدتها پیش از سال ۱۴۴۰ میلادی چندین کتاب کوچک مدرسه ای چاپ کند. در میان کارگران او مردی آلمانی بود به نام یوهان گنسفلایش (Johan Gensfleisch) که آبنندگان او را به نام گوتنبرگ می شناسند. این شخص که در میان سالهای ۱۳۹۴ تا ۱۳۹۹ میلادی در شهر مایانس (Mayence) که آلمانها آن را ماینتس می نامند در ساحل رود رن در کشور آلمان واقع است) در خانواده ای از قضات متولد شد و به علت ورشکستگی مالی خانواده مجبور شد کاری دستی برای خود پیدا کند و به این منظور شاگرد جواهرسازی و زرگری گردید. بعدها چون در برخی معادلات و اختلافات سیاسی وارد گردید مجبور به جلائی وطن شد و در کشورهای خارج اقامت گزید.

مدارک بسیاری وجود دارند که بر پایه آنها او یک چند در نزد کوستر به کار پرداخت. بدون شک ضمن کار در این کارگاه بود که وی به فکر روش خارق العاده ای افتاد که صنعت چاپ را به وجود آورد.

گوتنبرگ در میان سالهای ۱۴۳۴ و ۱۴۴۴ در استراسبورگ می زیست و به ساختن حروف چاپخانه دیگر روی چوب بلکه روی چدن می پرداخت و در همین شهر نمونه ای از ماشین چاپ درست کرد و از مخلوط کردن روغن شاهدانه و دوده نوعی مرکب چرب به وجود آورد. زمانی که او به شهر مایانس بازگشت تصمیم گرفت از اختراع خود بهره برداری کند و ثروتی به دست آورد. دو سال پس از آن تاریخ از یکی از ثروتمندان بزرگ این شهر به نام ژان فوست (Jean Fust) مبلغ مهمی قرض کرد و ثروتمند مزبور در ازای آن به وی تحمیل کرد که نسخه برداری به نام پی بر شافر (Pierre Schaeffer) را شریک خود قرار دهد و به این طریق فن چاپ به وجود آمد.

در کارگاه کوچک مایانس از آن هنگام آلیاز سرب و آنتیموان را که بعدها همه حروف ریزان جهان حروف چاپخانه خود را به وسیله آن ساختند به کار می بردند، ماشین چاپ دستی در همینجا به وجود آمد. از اولین کتابهایی که گوتنبرگ چاپ کرد تقویمی نجومی بود که در

نخستین کتاب چاپ ارمنی
 نشان نخستین چاپخانه ارمنی
 در ونیز (۱۵۲۱ میلادی)

سال ۱۴۴۷ تهیه شد. (۱) اولین کتاب مشهوری که در این چاپخانه چاپ شد کتاب مقدس بود در ۱۲۸۲ صفحه که هر صفحه آن شامل دو ستون و هر ستون ۳۶ سطر داشت. از این کتاب امروز بیش از دوازده نسخه در جهان وجود ندارد. گوتنبرگ در سال ۱۴۶۷ یا ۱۴۶۸ و یا ۱۴۷۰ وفات یافت. در زمان او حروف گوتیک استفاده می شد اما از سال ۱۴۶۴ حروف معمولی امروز اروپا یعنی حروف رومی به کار رفت و از سال ۱۵۰۰ حروف ایتالیایی نیز رایج شد.

پیدایش صنعت چاپ ارمنی

چاپ ارمنی سه دوره را پشت سر گذاشته است. دوران چاپ قدیم (۱۸۰۰-۱۵۱۲ میلادی) دوران جدید (۱۹۲۰-۱۸۰۰ میلادی)، دوران اخیر (۱۹۲۰ به بعد). قدیمی ترین اقدام ارمنیان در زمینه چاپ خارج از ارمنستان صورت گرفت زیرا در آن زمان پس از انقراض سلسله پادشاهی باگراتونی در ارمنستان اصلی و حکومت ارمنی کیلیکیه واقع در ساحل شمال شرقی مدیترانه و در اثر تاخت و تازهای مغولان، ترکان و مالیک ارمنیان بسیاری به کشورهای دور و نزدیک مهاجرت کرده بودند. بدین ترتیب نخستین فعالیت ارمنیان در صنعت چاپ در سده ۱۴ میلادی توسط آنتون هایکازون (Anton Haykazoun) فرمانده کشتی انجام گرفت که در شمار دیگران از جمله مارکو پولو و پدر او دریک در انتقال «رازهای» صنعت چاپ چین به اروپای غربی شرکت نمود. در سده ۱۵ و دو و نیم سده پس از آن به علت عدم وجود حکومت و شرایط نابسامان سیاسی، جنگهای مستمر و عدم امکان روابط نزدیک با مراکز فرهنگی اروپا ایجاد چاپخانه و فعالیتهای چاپی در سرزمین ارمنستان عملی نشد. بنابراین کتابهای ارمنی می بایست در اروپا چاپ شده سپس به ارمنستان و مناطق ارمنی نشین فرستاده می شدند. نخستین نمونه چاپی حروف ارمنی در میان الفبای حک شده ارمنی روی چوب در کتابی که توسط براید نیاج در سال ۱۴۸۶ در شهر مانتنس چاپ شده بود ظاهر گردید.

نخستین چاپ کننده کتابهای ارمنی یک نفر روحانی ارمنی به نام هاگوب مغابارد (Hakop Meghapard) مغابارد به معنی گناهکار) است. در اوایل سده ۱۶ میلادی شهر ونیز ایتالیا با ۲۵۰ چاپخانه خود مرکز صنعت چاپ ارمنی به شمار می رفت و به زبانهای اسلاو، عبری و عربی نیز کتابهایی چاپ و در نقاط مختلف داد و ستد می شد. در سال ۱۵۱۸ قرآن به زبان عربی در همین جا چاپ شد. هاگوب در اینجا حروف ارمنی را طراحی کرده نمونه چاپی آنها را ذوب می کند و در ضمن تجهیزات چاپخانه ای را فراهم نموده شروع به چاپ کتابهای موجود در نزد خود می کند. نخستین کتاب چاپی ارمنی مجموعه پزشکی اورباتا گیرک (Ourbatagir) بود که گفتار شماره ۴۱ کتاب «سونگنامه ناره» اثر گریگور نارتاکسی نیز در آن گنجانده شده بود. اورباتا گیرک چنان که آمد مجموعه پزشکی بود اما شامل مطالبی درباره مسائل خرافی مبتنی بر جادوگری نیز بود. کتاب شامل ۱۰۸ صفحه است.

هاگوب مغابارد در سال ۱۵۱۳ چهار کتاب دیگر نیز منتشر کرد که به ترتیب تاریخ انتشار عبارتند از: باداراکاتر (Badarakatetr) یا باداراکاماتوتیتس شامل سرودهای خاص مراسم کلیسایی، و دارای ۸۸ صفحه است و تنها کتابی است که در این دوره دارای شناسنامه و اطلاعاتی در مورد محل و سال و مسئول چاپ می باشد. آغتارک (Aghtark) با مضمون نجوم، خرافات سده های میانه و مطالب پزشکی. کلمه آغتارک همان کلمه اختر فارسی به معنی ستاره است. بنابراین آغتارک به معنی کتاب پیشبینی به کمک اختر شناسی می باشد. این کتاب در سال ۱۵۱۳ به چاپ رسید.

بارزاتومار (Barzatumar) شامل تقویم (۳۶ سال) و پیشگویی است. کلمه بارزاتومار به معنی مجموعه اعیاد کلیسایی است و از ۵۹ ورق تشکیل می شود و در سال ۱۵۱۳ چاپ گردیده است. تاغاران (Tagharan) که مجموعه گزیده آثار نرسیس شنورهالی، فریک، مکردیج نقاش، هوانس تلکورانتسی و دیگر نویسندگان نامی سده های میانه می باشد. در سال ۱۵۱۳ به چاپ رسیده است.

در انتهای باداراکاتر یادداشتی با این مضمون وجود دارد: «این حروف مقدس به سال ۱۵۱۳ در شهر یزدانیه ونز یعنی ونیز فرانکستان به دست هاگوب مغابارد نوشته شد. آنان که این مطلب را می خوانند از خداوند برابم طلب آموزش کنند».

آخرین صفحه از کتاب باداراکاددر چاپ ۱۵۱۳ ونیز، شامل یادداشت هاگوب مغابارد در انتهای کتابهایی که هاگوب چاپ کرده است نشان نخستین چاپخانه ارمنی به صورت چلیپا نقش بسته است که حروف لاتین D.I.Z.A در آن دیده می شود به ایسن معنی Dei servus = بنده و خدمتگزار خدا = Iacobus = هاگوب، Zani = زانیان یا هوانیسیان، Armenus = ارمنی.

در برخی از منابع اشتباهاً بارزاتومار نخستین کتاب چاپ ارمنی معرفی شده است در حالی که از نظر تاریخی مقام چهارم را دارد. ارمنیان احتمالاً چهاردهمین ملتی هستند که ۶۷ سال پس از اختراع چاپ به سال ۱۵۱۲ میلادی اولین کتاب خود را به چاپ رساندند. در مورد سال ۱۵۱۲ پژوهشگران به توافق کامل رسیده اند اما چون در مورد چاپ اولین کتاب توسط گوتنبرگ اختلاف نظر بود اختلاف زمانی میان تاریخ پایه شده و سال ۱۵۱۲ متغیر است با این حال با مستدل شدن سال ۱۴۴۵ به عنوان سال انتشار و اولین کتاب توسط

گوتنبرگ بنابراین ارمنیان ۶۷ سال بعد نخستین کتاب خود را چاپ کرده اند. ذکر این نکته نیز جالب است که ارمنیان در اتحاد جماهیر شوروی پیشین نخستین ملت دارنده صنعت چاپ محسوب می شدند. در مورد سال انتشار اولین کتاب در کشورهای مختلف اطلاعات نسبتاً نادرستی در برخی کتابها مشاهده شد از جمله مقدمه موسسه آلیک بر کتاب اولین چاپخانه ایران نوشته اسماعیل راین حال اطلاعات جدول زیر بر اساس جدیدترین پژوهشها نشان دهنده مقام ارمنیان در این صنعت می باشد.

مکتب	سال چاپ اولین کتاب	اختلاف زمانی با اولین کتاب چاپی
۱- آلمان	۱۴۴۵	۰ سال
۲- ایتالیا	۱۴۶۵	۲۰ سال
۳- هلند	۱۴۶۵ (یا ۱۴۶۸)	۲۰ (۲۳) سال
۴- سوئیس	۱۴۶۸	۲۳ سال
۵- فرانسه	۱۴۷۰	۲۵ سال
۶- اسپانیا	۱۴۶۹ (یا ۱۴۷۴)	۲۴ (۲۹) سال
۷- انگلستان	۱۴۷۶	۳۱ سال
۸- لهستان	۱۴۷۶	۳۱ سال
۹- چک	۱۴۶۸ (یا ۱۴۷۸)	۲۳ (۳۳) سال
۱۰- دانمارک	۱۴۸۲	۳۷ سال
۱۱- پرتغال	۱۴۸۷ (یا ۱۴۷۹)	۴۲ (۳۴) سال
۱۲- سوئد	۱۴۸۳	۳۸ سال
۱۳- اتریش	۱۴۸۷ (یا ۱۴۹۲)	۴۲ (۴۷) سال
۱۴- ارمنیان	۱۵۱۲	۶۷ سال

کارهای چاپی هاگوب مغابارد دو رنگ هستند (سیاه و قرمز) و دارای تزئینهایی به صورت کادر اکثراً در بالای صفحات می باشند. حروف استفاده شده در کار چاپی او دو نوع هستند حروف بزرگ و حروف کوچک.

بنا به نظر آ. سیدوروف عضو وابسته آکادمی علوم روسیه، کتابهای هاگوب مغابارد از ونیز به مسکو آورده شد و اولین کتاب در سالهای ۱۵۵۳ یا ۱۵۵۵ در آنجا به چاپ رسیده ای. فنودوروف نخستین چاپگر روس از شیوه و روش تهیه آنها در تدوین روش چاپی و انتشاراتی خود استفاده کرده است. درباره خود هاگوب آگاهی کمی در دست است. تا آنجا که می دانیم او یکی از بازرگانان

پایتخت ارمنستان قدیم در زمان تیرگران بزرگ (در حوالی دیاربکر) زندگی کرده بود. با تلاش این دو در سال ۱۵۸۴ ترجمه ارمنی «تقویم گریگوری» را که پاپ گریگور سیزدهم تدوین کرده بود در چاپخانه Dominici Basea رم چاپ شد.

سلطان‌شاه در ۱۵۸۶ بخشی از «ماشتوتس» ارمنی را در رم چاپ کرد و کشیش هوانس در همین سال به ونیز رفته حروف جدیدی ذوب می کند و «ساغوساران» (یا زبور داوود) را به چاپ می رسانند. آخرین کار انتشاراتی ارمنی در سده ۱۶ «مختصری درباره دین» بود که در سال ۱۵۹۶ در ونیز چاپ شد.

افرادی که در زمان قدیم کار چاپی انجام می دادند علاقه زیادی به انتشار ساغوساران یا زبور داوود داشتند. علت علاقه آنها این بود که زبور نه تنها کتابی کلیسایی که کتابی مناسب برای خوانندگان غیر روحانی نیز بود. این کتاب را به ویژه بازرگانان باسواد یا کم سواد همراه خود از کشوری به کشور دیگر می بردند و مطالعه می کردند و حتی نوآموزان برای فراگیری زبان مادری از این کتاب بهره می بردند.

موتف	نام اثر	تاریخ	مکان	نوع چاپ
گولیم پوستل	LINGUARUM	۱۵۲۸	پاریس	حکاکی چوبی
کنزاکستر	Mithridat	۱۵۵۵	زوریخ	حکاکی چوبی
بلزدو ویزتر	«درباره کتابها»	۱۵۸۶	پاریس	حکاکی چوبی
پتروس گئانوس پالما	«نمونه ها»	۱۵۹۶	پاریس	حکاکی چوبی
ترنوس آمبروسیوس	مقدمه	۱۵۳۹	پاریس	حروف متحرک
لئونارد تورناپز	Kai Erpmhneia	۱۵۸۲	برلین	حروف متحرک
لئونارد تورناپز	MEGALH XUMIA	۱۵۸۲	کولن	حروف متحرک

در سده یاد شده قطعاتی از متنهای ارمنی را اروپائیان در کتابهای خود آورده اند. از جمله می توان موارد زیر را یاد نمود:

در نخستین سده عمر چاپ ارمنی ۳۳ عنوان کتاب ارمنی و کتابهای حاوی قطعات ارمنی چاپ گردید که از این میان ۱۹ کتاب کاملاً ارمنی توسط ارمنیان به چاپ رسید. با فعالیت های هوانس ترزنتسی دوران قدیم مرحله نخست چاپ ارمنی به پایان رسیده دوران بعدی آغاز گردید. چاپ ارمنی در سده ۱۷ میلادی دو مرحله مهم را طی کرد. ۱- دوره منتهی به دهه ۱۶۶۰ (تا زمان آغاز به کار چاپ آمستردام). ۲- دوره پس از دهه ۱۶۶۰. در اوایل سده ۱۷ میلادی واتیکان شروع به معطوف ساختن توجه خود نسبت به ملتهای شرقی و از جمله ارمنیان کرد و سعی نمود دیانت کاتولیسیم را در سرزمینهای شرقی گسترش دهد. به همین منظور پاپ اوربانوس هشتم چاپخانه ای در سال ۱۶۲۷ در رم تأسیس کرد و حدود ۳۰ عنوان کتاب ارمنی عمدتاً در زمینه های مذهبی، فرهنگ لغت و آموزش زبان ارمنی برای مبلغین غیر ارمنی چاپ نمود.

کشیش هوانس کارامانانتس (Hovhanness Karamatanents) اهل باغش که از ارمنستان به لوف آمده بود در سال ۱۶۱۵ در محله ارمنی نشین اقدام به تأسیس چاپخانه کرد و در فاصله سالهای ۱۸-۱۶۱۶ ساغوساران (زبور) کتاب پزشکی ارمنی و کتاب دعایی به زبان قیجاقی ولی با حروف ارمنی چاپ کرد.

زیرنویس

*) اما اکنون کتابها و کتابچه ها و اوراقی بدست آمده اند که گوتنبرگ در سال ۱۴۴۵ میلادی آنها را چاپ رسانده است در حالی که دستگاه چاپ او به سال ۱۴۴۱ آماده شده است. ا. ب. گ.

اهل جلفای قدیم واقع در ساحل رود ارس بود که برای انجام کارهای تجاری به ایتالیا مهاجرت کرده بود. دلیل این امر نیز روابط نزدیک حکومت ارمنی کیلیکیه و کشورهای اروپایی به ویژه ونیز و سایر دولت شهرهای ایتالیا بود در نتیجه همان زمان روابط تجاری نزدیکی میان ارمنیان و سرزمینهای مختلف اروپایی ایجاد گردید. جالب است که در ونیز «خانه ارمنیان» وجود داشت که بنابه وصیت مارکوس زینانی (Marcus Dstani) برای اسکان مهاجران و غریبان ارمنی ایجاد شده بود.

در کتابخانه کتب قدیمی جامعه ارمنی مختاریان در ونیز نسخه خطی تحت شماره ۱۲ وجود دارد که در آن از مفاہارد به صورت هاگوب ماهدسی بازرگان جلفائی یاد می شود. فعالیت چاپخانه هاگوب مفاہارد ۲-۳ سال ادامه یافت اما پس از آن چاپ ارمنی حدود نیم قرن موجودیت خود را از دست داد. با این حال ونیز محل تأسیس دومین و سومین چاپخانه های ارمنی در سده ۱۶ بود و تا اوایل سده ۱۸ میلادی تأمین کننده عمده و اصلی کتابهای چاپی ارمنی محسوب می شد. در فاصله غیبت چاپ ارمنی در ایتالیا به نامهای گولیموس پوستل (کتاب «دستور زبانهای شرقی» پاریس ۱۵۲۷) و تسنوس آمبروسیوس (کتاب «مقدمه ای بر زبانهای کلناتی، سوری، ارمنی و ده زبان دیگر» پادوا ۱۵۲۹) نمونه ای از مطالب ارمنی را قید نموده اند.

کار هاگوب مفاہارد را آبکار توختنتسی (Abkar Tokhattsis) معروف به آبکار دبیر که از اخلاف پادشاهان ارمنی بود ادامه داد. چگونگی استقرار آبکار دبیر در ونیز اینگونه است. از آن جا که او یکی از چهره های سرشناس جنبشهای رهایی بخش ارمنی در سده ۱۶ میلادی بود در سال ۱۵۶۲ از جانب جاثلیق میکایل سیباستاسی همراه پسرش سلطان‌شاه و چند نفر روحانی به ایتالیا اعزام می گردد و آنان در سال ۱۵۶۴ به مقصد می رسند.

منظور از این مأموریت جلب توجه رم نسبت به آزادی ارمنستان بود لیکن هیچ نتیجه ای غیر از تأسیس دومین چاپخانه ارمنی حاصل نمی گردد.

در دهه ۶۰ سده ۱۶ میلادی تفتیش عقاید و تعصب کلیسای کاتولیک شدت یافت و کار چاپ به زبان ارمنی در ایتالیا دشوارتر گردید اما آبکار دبیر موفق شد مجوز لازم را از پاپ پیوس چهارم دریافت کند. بنابراین سفارش تهیه انواع حروف در رم داده شد و در بازگشت به قسطنطنیه مدتی طولانی در ونیز توقف نمود. در سال ۱۵۶۵ او دومین چاپخانه ارمنی را در ونیز تأسیس کرد و اولین تقویم ارمنی را به نام «تقویم متنوع زیبا و سودمند» همراه با کتاب «ساغوساران» یا زبور را به چاپ رساند. در قسمت بالای تقویم و در کتاب اخیرالذکر دو عکس وجود دارد در یکی از آنها آبکار و فرزندش در مقابل پاپ و یک نفر کاردینال و در دیگری او در برابر دوک و بزرگان ونیز دیده می شود.

آبکار پس از چاپ «تقویم» و «ساغوساران» چاپخانه اش را به قسطنطنیه یا استانبول منتقل کرد و در سالهای ۶۹-۱۵۶۷ شش عنوان کتاب دیگر به چاپ رساند: کتاب «دستور زبان کوچک» (۱۵۶۷)، «تقویم اعیاد»، «بازراتومار»، «باداراکاموتینس»، «تاغاران» (۱۵۶۸) و «ماشتوتس» (۱۵۶۹).

سلطان‌شاه پسر آبکار در سال ۱۵۷۹ حروف جدیدی در رم تهیه کرد که پس از چندی به معمول ترین حروف چاپی تبدیل شدند. پس از چستندی کشیش هوانس ترزنتسی (Hovhannes Terzntsi) همراه پسرش خاجاتور از ارمنستان به رم رفته به سلطان‌شاه می پیوندد. کشیش هوانس از اهالی باغش ارمنستان بود که مدتی نیز در تیگرانگرد

